

התרבויות הניאוליתיות בארץ-ישראל

דברי מבוא לסימפוזיון

מאת

ב. מזר-מייזלר

סימפוזיון זה על התרבויות הניאוליתיות שבארץ-ישראל, הנערך על-ידי החוג הארכיאולוגי של חברתנו, הוא ניסיון לסכם את תוצאות המחקר, להגדיר את סימני הייחוד ולקבוע את הכרונולוגיה היחסית של התרבויות הניאוליתיות, ששרידיהן נתגלו במקומות שונים בארץ, ולעמוד על זיקתן של אלו אל התרבויות המקבילות שבארצות השכנות. וכאן מקום גם לברר ולהבהיר את בעיות-היסוד הכרוכות בשלב מכריע זה של תולדות האדם היוצר בשחר נעוריה של הציוויליזאציה, שעה שהתחילה זו להכות שורשים באדמת המזרח הקרוב. אמנם, אין להתעלם מן העובדה, שהחומר המצטבר והולך מן החפירות השיטתיות והבדיקות השטחיות עדיין הוא לקוי בחסר, ואין בידנו נתונים מספיקים כדי לצרף לשרשרת אחת ואחידה את החוליות השונות של תרבויות אלו הנפרדות והנבדלות זו מזו, שהן ממלאות את חלל הזמן שבין התרבות הנתופית של התקופה המיסוליתית לבין התרבות העסולית של התקופה הכאלקוליתית הקדומה. תרבויות הללו, שנחשפו שרידיהן בשכבות התחתונות ביריחו (VIII—XVII) ובשכבה התחתונה במגידו (XX), במערת אבו-אצבע שבאיזור הכרמל ובשער-הגולן (אבו-גמל) שבאיזור הירמוך, בתחום תל אביב, בלוד ובאבו ע'וש, במערות מדבר יהודה ובמקומות אחרים, מעמידות את החוקר לפני צרור שאלות מסובכות בעניין המוקדם והמאוחר, וכל שכן שעדיין לא הגיעה השעה לקבוע במידה מרובה של ודאות את סולם ההתפתחות ההדרגית של התרבות החומרית על-פי שיטה כרונולוגית הבנויה כולה על חקירה טיפולוגית של כלי-צור וכלי-חרס בלבד. תר על כן, עצם הגדרת המושג ניאוליתיקון במזרח הקרוב על כל הכרוך בו

(* בעונת החורף תשי"ב נערך בחוג הארכיאולוגי של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה סימפוזיון על התרבויות הניאוליתיות בארץ (על הפרטים ע"י בסוף החוברת). כמה מדברי ההרצאות שנאמרו באותו מעמד וגם סיכומו של הוויכוח ניתנים בזה. — המערכת

מבחינה היסטורית-תרבותית, עדיין מעורפלת למדי, בין שנקודת-המוצא היא קביעת צורות החיים והתרבות, המתגלות בהעפלה לעולם רוחני חדש ובאירגון החברתי-הכלכלי בראשית פעילותו של ה-homo politicus, ובין שנקודת-המוצא היא התפתחות המלאכה והטכניקה, הטבעת רצונו של האדם בחומר הגלמי, שבה מתגלה יצר יצירתו בכל גדולתו. אף-על-פי כן כבר יכולים אנו למנות עתה כמה קווי-אופי וחזיונות המעצבים את דמותו של הניאוליתיקון במזרח בכלל ובארץ-ישראל בפרט, והם נתקבלו בדרך כלל כציוני-דרך במחקר.

בראש ובראשונה שייכת לשלב מוקדם זה של התקופה הפריהיסטורית ראשית התהוותם והתפתחותם של יישובי-קיבוצים, שכלכלתם מושתתת על חקלאות של קבע, בתחילה על גננות ולאחר-מכן על חקלאות-שלחים, וגם על צורות פרימיטיביות של ביות חיות. מכאן גם תוצאות לחיי האדם ביישובים אלה, המתבטאות בסדרי החברה ובדת, בארדיכלות ובאמנות, בכלים ובאמצעים הטכניים שבהם ביסס האדם את כלכלתו והקל על עצמו את מלחמת הקיום בעולם הסובב אותו. הדבר המציין במיוחד את האדם הניאוליתי הוא אורח חייו החדש כיוצר ואוגר מזונות, שכלכלתו מגוונת, החי במעונו הקבוע ביישוב של קיבוץ, שבו מתחילה להתרקם הדראמה האנושית של חיי-עדה מסובכים ומלאי ניגודים, של בידול למקצועות ולמעמדות של שליטים משועבדים, של השקעת כשרון היצירה בקידום הערכים החמריים והרוחניים לצורכי הפרט והכלל כאחד. בתופעות אלו אנו רשאים לראות את ניצני הציוויליזאציה הקדומה במזרח, שהשיגה הישגים עצומים במשך התקופה הכאלקוליתית והגיעה לשיא ההתפתחות והפריחה בתקופת הברונזה.

לכאורה נראים הסימנים הראשונים של השתלשלות זו כבר בתרבות הנתופית, היינו המעבר האיטי של החברה האנושית מאורח החיים של לקיטת מזונות באקראי לחיים של ייצור מזונות, ועדות לכך אנו מוצאים בשימוש של החרמש בתרבות מיסוליתית זו. ובדרך כלל יש ויש בתרבות הנתופית חזיונות רבי-עניין, המעידים על התקדמות ניכרת לעומת התרבויות הקודמות; בייחוד בתעשיית הצור, האבן והעצם, וכן בניסיונות הראשונים שנעשו בשטח הארדיכלות, באמנות שהיתה מפותחת למדי ובפולחן הקבורה. אבל מציאותו של החרמש עדיין אין בה כדי עדות על גידול דגן, ואין ראיה להנחה, שהאדם הנתופי היה אוגר מזונות וניהנה מעודפיהם; אף אין מקום לסברה, שכבר בתקופה המיסוליתית התחילו שוכני המערות לעבור להתיישבות

ביישובים קיבוציים של קבע במעונות בנויים. בעל כורחנו אנו מייחסים את ההישגים האלה לתקופה הניאוליתית.

כאמור חסרים אנו נתונים מספיקים לקביעת קו ההתפתחות של חיי התרבות בארץ בתקופה הניאוליתית. הליקוי העיקרי הוא בהיעדרה של סטראטיגראפיה מבוססת בכל האתרים החשובים, שנערכו בהם חפירות שיטתיות. בתלילאת אל-עסול נחקרה חקירה שיטתית השכבה העליונה בלבד, המייצגת שלב חשוב של התקופה הכאלקוליתית הקדומה — היא התרבות העסולית, ואילו השכבות התחתונות עדיין לא נחשפו. ביריחו נפסק היישוב הניאוליתי עם השכבה VIII, המייצגת שלב-מעבר מן הניאוליתיקון לכאל-קוליתיקון, ולאחר-מכן היה כנראה האתר בלתי-מיושב במשך זמן ארוך; ואל נכון חלה הפסקה ביישוב גם בין השכבה IX ובין השכבה VIII, ובמידו השכבה XX מכילה תערובת של חרסים וכלי-צור מן הניאוליתיקון ומן הכאלקוליתיקון. במקומות אחרים שוב נמצאו שרידים ניאוליתיים בלא סטראטיגראפיה כלשהי. מכאן הנוהג לכנות את התרבויות הניאוליתיות והכאלקוליתיות הקדומות בארץ בשמות המקומות, ששרידיהן נתגלו שם לראשונה, כגון התרבות הטאחוניית, התרבות הירמוכית, התרבות העסולית וכיו"ב, הואיל ולעתים קרובות קשה מאוד לקבוע לא רק את הקשר והיחס שביניהן בלבד אלא גם את המוקדם והמאוחר. ומכאן גם הפלוגתה על אחת התרבויות הניאוליתיות המעניינות ביותר — התרבות הירמוכית, שד"ר שטקליס מקדים אותה — בעיקר על-פי כלי-הצור — אפילו לשכבה XII ביריחו, ואילו החקירה הטיפולוגית של כלי-החרס איננה שוללת את האפשרות לאחרה לזמן המעבר משכבה IX ל-VIII של יריחו.

וכרוכה בכך גם בעיה אחרת שבבירור הממצא הארכיאולוגי באתרים הניאוליתיים. נראים הדברים, שכבר בתקופה הנידונת התפתחה תרבותה של ארץ-ישראל לא בקו ישר מתוך גידול עצמי ומסורת שלווה, כי אם בפשיטת צורה ולבישת צורה, מתוך תמורות בלתי פוסקות, שבאו מכוחו של זרם תמידי של גלי עולים, שהיו מקימים יישובי-קבע במקומות נאותים ונוטשים אותם, מסתגלים לתנאי הארץ ומקבלים את המסורת התרבותית, שהיתה מושרשת מקדמת הימים, ועם זה היו מביאים ממרחקים ומפיצים נכסי תרבות וחידושי טכניקה, שקצתם נקלטו וקצתם נשכחו ונעלמו לגמרי. הוזה אומר, שהמשך פריחתה של המסורת המיסוליתית בתעשיית כלי-הצור שביישובים, שדרגת תרבותם רומזת לשלב מתקדם בתקופה הניאוליתית, אין

בה משום סתירה לחידושי התעשייה, שמקורה אולי בארצות השכנות (בייחוד בסוריה), אותם החידושים שנתגלו באתרים ניאוליתיים קדומים למדי. לעניין כלי-החרס, אין ספק בדבר, שהללו נפוצו בארץ בהמשך התקופה הניאוליתית, ונעשו אז לנכס רב-ערך בחיי היישובים של קבע. ביריחו נמצאה הקיראמיקה לראשונה בשכבה IX, כלומר בשלב מאוחר לפי הערך של התקופה הניאוליתית, אבל קיראמיקה זו היא כבר מפותחת למדי, ובוודאי אין לראות בה ציון-דרך כרונולוגי לראשית השימוש בכלי-חרס בכלל, אלא אך ורק לתחילת תפוצתה בארץ. והוא הדין לקלעת ג'רמו (בקרבת סלימניה) שבצפון עיראק, שגם שם נמצאים כלי-החרס לראשונה בשכבות מאוחרות למדי של הניאוליתיקון. לא כן בחרתום שבסודאן, שם חשף אַרקל "כפר" של ציידים ודייגים, שהוא מייחסו, על-פי כלי-הצור (ובכללם תעשייה מיקרוליתית מפותחת) לתקופה המיסוליתית, ואף מציינ, שאין בו שום סימן להתחלת החקלאות. והנה באתר זה נמצאה כמות ניכרת של כלי-חרס, שמהם ראויים לתשומת-לב הכלים המקושטים קווים גליים מחורצים או נקודים. אין ספק, שתרבות זו קודמת בהרבה לתרבויות הניאוליתיות הידועות במצרים, כגון זו של פאיוס שבמצרים התחתונה או לזו של התקופה הבדארית במצרים העליונה. על-כל-פנים תחילת הקיראמיקה וראשית תפוצתה עדיין לוטה בערפל. כנגד זה ברי, שהקיראמיקה היא האמצעי המכריע להבנת תהליך התפתחותה התרבותית של הארץ למן ראשית תפוצתה והבסיס העיקרי לקביעת הכרונולוגיה היחסית. אבל כאמור אין החקירה הטיפולוגית של הכלים מספיקה כל עיקר, ואילו החקירה הסטראטיגרפית לקויה מאוד בכל הנוגע לתקופה הניאוליתית. ראויים לתשומת-לב הניסיונות החדשים להשיג פתרונות מרחיקי לכת על-ידי השוואת סוגים שונים של קיראמיקה ניאוליתית וכאלקוליתית קדומה של ארץ-ישראל אל הקיראמיקה המקבילה בצפון סוריה ובמיסופוטמיה. ולבסוף ייזכר גם האמצעי החדש לקביעת הכרונולוגיה המוחלטת, היא הבדיקה הראדיואקטיבית, שבוודאי גנוזות בה אפשרויות רבות לעתיד והיא פותחת פתח לשיטות-מחקר חדישות ומשוכללות. אבל לפי-שעה אין הבדיקה הראדיואקטיבית אלא בגדר ניסיון בלבד, ועוד חוזן למועד.